

más mellé, a híres műemlékekkel rendelkező Besztercebányát és a barokk templomán kívül más műemlékkel nem rendelkező Salgótarját, amelynek földalatti bányamúzeuma Európában egyedülálló, s amelynek idegenforgalmi vonzását a közeli Hollókő és az ipolytarnóci őselet növeli. Az összehasonlítás sok vonatkozásban Besztercebányára nézve volt kedvező: magasabb volt például a lakosság átlagéletkora, az új lakások száma és a 2–4 gyermekesek aránya. A szlovák városban természetes szaporodás, míg Salgótarjában fogyás volt megfigyelhető. A közlekedés és posta mutatói is Besztercebányán voltak jobbak, az egészségügyi ellátás javulása pedig gyorsabb. Az összehasonlítás eredményeinek ismertetése után az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy ma, amikor az EU kapujában vagyunk, és fontos kérdéssé válik a regionalitás, érdemes lenne megismételni a vizsgálatot.

A munkaülés *Kalmár Ellának*, a Budapest Főváros Levéltára főtanácsosának Adalékok a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal történetéhez című előadásával zárult. Ennek keretében „egy elfelejtett adatgyűjtés” körülményeivel és eredményeivel ismerkedhettek meg a hallgatók. A fővárosi statisztikai hivatalban 1922-ben egy munkáskataszter felállítását tervezték. Személyi lapokon kívánták nyilvántartani a munkahely, a foglalkozás, a bér, a tanulás stb. adatait. Ez azonban csak terv maradt. Indult viszont 1923-ban egy megfigyelés a munkabér-statisztika kiegészítéseként. A székesfővárosi tanács határozata arra kötelezte a közüzemeket, hogy a fegyelmi véttség miatti elbocsátásokat 24 órán belül jelentsék. Ezzel akarták megakadályozni, hogy az elbocsátot-

tak újból közüzemben helyezkedjenek el. A jelentésben az elbocsátott beosztása, neve, születési helye, éve és az elbocsátás oka szerepelt. Az iratanyagban mintegy ezer személy 1923 és 1944 között kiállított adatlapja maradt fenn, amely kicsi, de nem jelentéktelen adalék a főváros üzemében, intézményeiben alkalmazottak munkaügyi és szociális helyzetének vizsgálatához. Részletesebben az előadó a Székesfővárosi Gázművektől és a Zita Közkórházból elbocsátottak adatait mutatta be.

A vándorülés előadásait vita követte, amelyben a hozzászólók hangoztatták a statisztikatörténet fontosságát, egyetemes feldolgozásának szükségességét.

A vándorülést *dr. Faragó Tamás*, az MST Statisztikatörténeti Szakosztályának elnöke zárta. Emlékeztetett arra, hogy az előadások széles spektrumot öleltek fel: a témák fele hivaltörténettel, negyede történeti statisztikával, további negyede a jelennel, illetve a közelmúlttal foglalkozott. Szerencsésen ötvöződtek a helyi témák, a nemzetközi kitekintés és a módszertan. A tartalmas szakmai program mellett a kedvező környezet is hozzájárult ahhoz, hogy 150 fő – köztük több külföldi vendég is – vett részt a vándorülésen. A zökkenőmentes lebonyolításért, a kedvező feltételek biztosításáért köszönetet mondott *dr. Katona Tamásnak*, a KSH elnökének, *Végh Zoltánnak*, a KSH Békés Megyei Igazgatósága igazgatójának és *Lacza Sándornénak*, a Szakosztály titkárának. Végül bejelentette, hogy a tervek szerint következő évi vándorülésnek Tolna megye lesz a házigazdája.

Varga Józsefné

MAGYAR SZAKIRODALOM

A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁG VÁROSAINAK ÉS KÖZSÉGEINEK NÉVVÁLTOZATAI AZ ORSZÁGOS KÖZSÉGI TÖRZSKÖNYVBIZOTTSÁG IRATANYAGA ALAPJÁN (1898–1913)

Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1997. XIV +554 old.

A magyarországi települések névadásában új korszakot nyitott a község- és egyéb helynevekről szóló 1898. évi IV. tc.: igyekezett rendet teremteni a korábbi rendszertelen mesterséges, hivatalos helynévadásban, amelyben a helyi szerveken kívül a vasút, a posta és a belügyminisztérium egyaránt közreműködtek, összehangolatlanul. Ennek eredményeképpen a múlt század végén 826 községnevet – minden megkülönböztető jelző nélkül – egynél több község viselt, és a történeti Magyarország több mint 12 és fél ezer önálló települése közül több mint kétezer községnek olyan neve volt,

amely egynél több község elnevezését is szolgálta. Például 93 Újfalva nevű település közül hatnak egyáltalán nem volt jelzője, de még a jelzős szerkezetűek is megismétlődtek. A teljesen azonos, még előtaggal, jelzővel sem megkülönböztetett nevű (homonim) településeken kívül másoknak hasonló volt a hangzása vagy írásképi alakja (nyelvészeti kifejezéssel: paronimia). Ugyanakkor egyazon településnek többféle elnevezése volt használatban a nép körében, kiváltképpen nemzetiségi vidékeken (szinonim helységnevek). Ezen kívül bizonytalanságot okozott a helységnevek eltérő írásmódja is. Mindezek természetesen sok zavart okoztak a posta- és távirdaforgalomban, a vasúti szolgálat működésében.

A zűrzavaros viszonyok megszüntetésére alkotott törvény célja olyan közigazgatási rendszer megteremtése volt, melyben minden településnek csak

egy hivatalos neve van, s ugyanazon név több község megjelölésére ne használtassék, vagyis meg kellett teremteni – nyelvészeti kifejezéssel – a településnevek „homoszémiá”-ját.

Az 1898. évi törvény része volt annak a több évtizedes eszmei–politikai vonulatnak, amely, a feudális jellegű megyei önkormányzati rendszert előtérbe helyező törekvésekkel szemben a modern Eötvös–Szalay-féle központosító programban jelentkezett. Ennek megvalósítását szolgálta a kiegyezés után többek között az általános tankötelezettséget kimondó népiszkolai törvény 1868-ban, a közigazgatást az igazságszolgáltatástól elválasztó 1868. évi, a köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi és az 1871. évi községi törvény, az állami szakigazgatás és a törvényhatósági közigazgatás összehangolását célzó 1876. évi, valamint a további törvények.

Az 1898. évi IV. tc. kimondta, hogy a község- és egyéb helyneveknek és azok változásainak nyilvántartása céljából a Központi Statisztikai Hivatal állandó országos Orszákos Községi Törzskönyvbizottság” szakosított bizottság, felügyelete és ellenőrzése alatt áll. Ez a bizottság javaslatot tesz a hivatalos helynevek helyesírására, a többnevű községek hivatalos nevének kijelölésére, a többször előforduló község- és egyéb helynevek kiküszöbölésére, az újonnan alakuló községek elnevezésére és végül olyan intézkedésekre, hogy a közhitelességgel megállapított köz- és egyéb helynevek ne csak a hivatalos használatban, hanem a társadalmi érintkezésekben is elterjedjenek s mindinkább kizárólagosakká váljanak. A Törzskönyvbizottság elnöke a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, tagjai közt képviselve volt több – a Belügy-, Kereskedelemügyi, a Vallás- és Közoktatásügyi – minisztérium, valamint számos tudományos intézmény (a Magyar Történelmi Társulat, a Földrajzi Társaság, az Országos Levéltár, a Magyar Tudományos Akadémia Statisztikai Bizottsága stb.).

A helyi viszonyokat jól ismerő tudósok a megyei, községi és egyházigazgatási szervek közreműködésével végzett széles körű adatgyűjtés után a községi ívré vezetett adatok visszakerültek a megyéhez kiegészítés és javaslattétel céljából. Tagjainak észrevételei és az Országos Levéltár véleményezése után a Törzskönyvbizottság kialakította szakvéleményét, és ha a megyei törvényhatóság nem élt fellebbezési jogával, a belügyminiszter jóváhagyta a község nevére előterjesztett javaslatot. Ilyen hosszadalmas, alapos előkészítő munka után elsőként 1900-ban az akkor legnagyobb Pest–Pilis–Solt–Kiskun megye helységnevei kerültek terítésre. 1901-ben már 5, 1903-tól minden évben 3–7, sőt 1910-ben 14 – legnagyobb részét erdélyi –, majd 1911–1912-ben 1–1 megyével összesen 59 megye került sor-

ra. Árva és Liptó, valamint Fogaras és Hunyad megye településeinek túlnyomórészt már megtárgyalt névanyagát azonban nem sikerült teljesen véglegesíteni, így belügyminisztériumi jóváhagyás hiányában e megyék helységnevei nem kerülhettek be a hivatalos közigazgatási rendszerbe.

A helységek nagyobb részének a nevét, amelyek az országban egyedül fordultak elő korábbi formájában, változatlanul megtartották. A legtrikább esetben változtatták meg a megyei és a járási székhelyek, a történelmi, gazdasági és/vagy földrajzi szempontból jelentős helységek nevét. Mintegy 4550 településnév megváltoztatására került sor, melynek során igyekeztek a neveket magyar jelentésszerkezetűvé, illetve hangzásúvá alakítani, különösen a határszéli nemzeti-ségi megyékben, még akkor is, ha az „egy név egy község” követelmény teljesítése ezt nem is tette feltétlenül szükségessé. A magyar névváltozatnak kizárólagos használatra való kijelölése azonban nem volt mindig zökkenőmentes: erős ellenkezést váltott ki többek között az erdélyi szász megyékben, tiltakozásukat fejezték ki a szlovák lakosságú Árvában, magyar helyett román nyelvi neveket kértek Fogaras megyében és így tovább. Korábban használt neve fenntartásáért fellebbezett 1117 helység. A Törzskönyvbizottság javaslatától eltérő új nevet akaró települések közül 547 esetben a bizottsági javaslat vált véglegessé; 631 esetben a helyi képviselőtestület vagy a megyei törvényhatósági bizottság névjavaslatát hagyta jóvá, 396 esetben pedig a Törzskönyvbizottság változtatási javaslatát községi, megyei felszólamlásra vagy egyéb okból nem fogadta el a belügyminiszter.

Helynévváltoztatások már korábban, a múlt század utolsó évtizedeiben is folytak. A nemzetiségi helységek nevét – nagyobb számban különösen a millenniumi ünnepségek előtt – magyarosították helyesírási vagy hangalakbeli átalakítással, az idegen név (vagy valamelyik tagjának) lefordítása révén és elég változatos egyéb módokon. A KSH által szerkesztett Helységnevtár 1880–1890-es években megjelent kötetében már az új, magyarosított nevek szerepelnek, az eredeti nevek csak a nemzetiségi lakosság körében éltek tovább. Az 1898. évi IV. tc. alapján végrehajtott helynévrendezés során ezeket is fel kellett tüntetni az egyes községek ívein, de ez nem történt meg minden esetben. Csupán a jelenlegi országhatárok közötti példákat tekintve a Vas megyei Alsó- és Felsőörnök vagy Csörötnek neve már az 1880-as évektől szerepel a hivatalos Helységnevtárakban, de még századunk első felében is élt a nép körében – a környékről származó személyek tanúsága szerint – az eredeti Unten- és Oben-Radling, valamint Schriedling névalak. Ezeket azonban a korabeli adatszolgáltatók – valamilyen megfontolásból vagy gondatlanságból – elhagyták a

községi ívekről, s így sajnálatos módon kimaradtak a törzskönyvbizottsági iratanyag alapján összeállított névváltozat-kötetből. Hasonló mulasztások és pontatlanságok minden bizonnyal előfordultak más községi és városi íveknél is, így például Pécs, Sopron, Pozsony stb. városoknál is hiányzik eléggé közismert és széles körben használt idegen (német) nevük: Fünfkirchen, Ödenburg, Pressburg stb. Így a Törzskönyvbizottság 1898–1913. évi iratanyaga nem nyújt minden tekintetben valós képet a magyarországi névváltoztatásokról. Nem lenne érdektelen az 1873. évi (első) hivatalos Helységnevtárban szereplő városi és községi helyneveket összevetni az 1900. éviéivel, s ily módon jobban át lehetne tekinteni a dualizmus kori Magyarországot, a Törzskönyvbizottság működése előtti évtizedek rendszertelen névváltoztatásait, melyekben a helyi szerveken kívül a posta, a vasút és a belügyminisztérium egyaránt részt vettek. Sor kerülhetne továbbá a XIX. század első felében, a nemzeti ébredés korától kezdve előfordult – részben még ösztönös népnyelvi, de nagyobbbrét már ugyancsak tudatos, a kor ideológiájában gyökerező – névadások és névváltoztatások vizsgálatára is.

A magyarossággal, illetve magyarosítással csaknem egyenrangú tényezőként szerepelt a névváltoztatásnál a történetiség elvének érvényesítése: igyekeztek kideríteni a település legrégebbi névformáit, hogy megtalálják közöttük a magyar vagy magyaros változatokat. A névváltoztatáskor természetesen a szabatosságra és az etimológiai világosságra is törekedtek. A helyesírásbeli egység megvalósítása érdekében mintegy 2700 település nevének egybeírását javasolták a korábbi kötőjeles változat helyett. A névváltoztatás több mint két és félezer esetben az alaptagot (a helység jelző nélküli alapnevét) érintette helyesírási vagy inkább hangzásbeli átalakítás, a történeti névváltozat felelevenítése, az idegen név magyarra fordítása stb. révén. Ezeket a változtatásokat legtöbbször a helységek akarata ellenére hajtották végre. A változtatások másik csoportja a település nevében szereplő jelzőt érintette, amely a helység földrajzi fekvésére – a megye, járás, tájegység, a közeli hegység, folyó- vagy állóvíz stb. nevére –, etnikai eredetére utalással, a település korát, viszonylagos méretét kifejező (ó, új, kis, nagy stb.) vagy egyéb jelzők alkalmazásával igyekezett a községet megkülönböztetni más településektől. (Mindezt rendkívül gondos, aprólékos adatgyűjtő és rendszerző munkával részletezi és számszerűsíti *Mező András*: A magyar hivatalos helységnevéadás címmel 1982-ben az Akadémiai kiadónál megjelent könyve.)

A KSH Levéltár most megjelent impozáns kötete összefoglalja az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján az ország valamennyi megyéjé-

nek, városának és községének névváltozatait. (A Bizottság felállításától keletkezett, a KSH által őrzött iratanyag 1976-ban kiegészült az Országos Levéltár által őrzött gyűjteménnyel is.) A kötet az Országos Törzskönyv íveiből kiemelt – legfontosabbaknak tartott – adatokat tartalmazza. Megadja a községnek az 1898. évi IV. tc. alapján megállapított és a helységnevérendezés előtt használt nevét, amint az az 1900. évi Helységnevtárban szerepelt. Feltünteteti ezenkívül a névérendezéskor még használatban volt egyéb elnevezéseket és írásmódot is. Végül közli az adatok levéltári lelőhelyét, azaz a dobozszámot és az iratanyagnak a községre vonatkozó oldalszámait. Nagymértékben növeli a kiadvány tudományos értékét a helynévmutató, amely szoros betűrendben tartalmazza a kötet különböző oszlopaiban előforduló összes – mintegy 25 ezer – névalakot. Ily módon, aki valamely helységnek csak egy névalakját ismeri, az utalások révén eljuthat a többi névváltozathoz. Ez lehetővé teszi a kutató számára a különböző helységnevtárakban, népszámlálási publikációkban szereplő, eltérő névalakok összekapcsolását és azonosítását.

Tartalmazza a kiadvány annak a két felvidéki és két erdélyi megyének a helységneveit is, melyek rendezésének befejezésére 1913-ig nem kerülhetett sor. Ezeknek a településeknek a két első oszlopban feltüntetett neve azonos, azzal a formai különbséggel, hogy az első oszlopban a két (vagy több) tagú nevek – az általában érvényesített helyesírási elvnek megfelelően – egybeírva, a második oszlopban kötőjellel szerepelnek.

A kötetben közreadott 137 város és 63 megye 434 járásához tartozó 12 363 község (összesen 12 500 helység) névanyaga csak töredéke annak a hatalmas információtömegnek, amely az Országos Törzskönyvbizottság 133 iratdobozában összegyűlt. Nem került publikálásra sok helytörténeti adat, többek között különösen az egyes községek külterületi lakotthelyeinek rendkívül értékes névanyaga, pedig azok gyakran régi, elpusztult falvak nevét viselik. Az 1898. évi törvény kimondta ugyan, hogy a községek külterületén fekvő telepeket, pusztákat és egyéb lakotthelyeket külön névvel kell ellátni, de közülük csak a legjelentősebbeket törzskönyvezték. Többször is fölvetődött, és 1931-ben döntés is született arról, hogy a Törzskönyvbizottság a külterületi lakotthelyek nevének rendezésével is foglalkozzék, de erre nem került sor. A magyar nyelv szókincsének ezt a becses, de – a külterületi lakotthelyek számára az utóbbi évtizedekben rohamos fogyása miatt – feledésre ítélt részét a Történeti Statisztikai Helységnevtár című kiadványsorozat 1991 óta folyamatosan megjelenő kötetei fogják csak községenkénti részletezésben az utókor számára megőrizni, de már

csak az ország jelenlegi határok közötti területére korlátozva. Természetesen szintén a jelenlegi országtérületet térképezte fel, de már csak az 1970-es évtizedbeli állapotokat tudta rögzíteni az Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal megbízásából a Kartográfiai Vállalat, amikor a helyi igazgatási szervek közreműködésével számba vette egyes községek kül- és belterületi részének a felmérés időpontjában élő névanyagát, melyet a Földrajzinév-tár 1980-ban kiadott megyei füzetében községenkénti részletezésben adott közre.

Tudományos értéket képviselnek a törzskönyvbizottsági iratanyagból a század elején már nem használt régi nevekkal kapcsolatos nyelvészeti, név-etimológiai fejtegetések, a bizottsági tudományos vitákban elhangzott érvek, javaslatok stb. is, melyek szintén publikálásra érdemesek. Szerepelt a Törzskönyvbizottság tervei között a törzskönyvezés során hitelesen leírt községi pecsétek, címerek, jelvények közreadása is. A tervek azonban anyagi hiányában nem valósulhattak meg. Pedig mindezek értékes anyagot szolgáltatathatnának a hely-, regionális és közigazgatástörténeti, a heraldikai, a földrajz- és nyelvtudományi – azon belül – a névtani (onomasztikai) kutatásokhoz. A kötet szerkesztői – dr. Jenev Andrásné igazgató és munkatársa, Tóth Árpád – azonban nem mondtak le a levéltári iratanyag további adatainak közreadásáról. *Száraz Miklós Györgynek* a kötetet bevezető, a hivatalos helynévadási téma gazdag irodalmának alapos ismeretéről tanúskodó, értékelő tanulmányában nem esik szó arról, hogy a kiadvány címében feltüntetett időszak (15 év) csak töredéke az Országos Községi Törzskönyvbizottság több mint félévszázados történetének.

A rangos intézmény 1913 után is igyekezett eleget tenni törvényszabta feladatainak. Először is foglalkoznia kellett azokkal a nagy számban érkezett fellebbezésekkel és ismételt változtatási kérelmekkel, amelyekben leggyakrabban a korábban viselt neveket kívánták visszaállítani. Ezenkívül mintegy 100 új, illetve egyesített községnek adtak nevet 1920-ig. Az első világháborút követő negyedszázadban a Törzskönyvbizottság közel 400 alkalommal működött közre névadásban, illetve névváltoztatásban, legtöbbször (háromnegyed részben) község-

egyesítés esetében. A magyarországi közigazgatási rendszer 1945 utáni nagyarányú átalakítása során még 333 alkalommal – az esetek közel felében: új község létesítésekor – fordultak véleményért a Törzskönyvbizottsághoz. Az 1950-es években mind gyakrabban érkeztek olyan megkeresések, amelyek vezető politikusokról kívántak egyes községeket elnevezni, illetve a település nevét ily módon megváltoztatni. Minthogy azonban korábban mindig sikerült megtartani azt az elvet, hogy élő személyekről nem neveznek el helységeket, a Törzskönyvbizottság nem támogatta az ilyen igényeket. Arra hivatkozva, hogy a további „tárgyszerű működéshez hiányoznak a feltételek”, a KSH elnöke – a Törzskönyvbizottság elnökéeként – kérte az intézmény megszüntetését. Ez meg is történt az igazgatási területszervezésről szóló 1954. évi 9. törvényerejű rendelettel. A továbbiakban névadási ügyekben a döntés joga a belügyminisztertől a Minisztertanács hatáskörébe került. A helynévadás és -változtatás tudományos jellegű véleményező szerve azonban az illetékes megyei levéltár maradt. Ily módon a hivatalos helynévadás mechanikus igazgatási aktussá vált, melyben gyakran a kívánatosnál is nagyobb szerep jutott a helyi szervezeteknek. A helyi önkormányzatokról szóló 1991. évi LXV. törvény – a jelenleg is érvényes legújabb szabályozás – úgy rendelkezik, hogy új községnevadás esetében a lakossági állásfoglalás előtt kérni kell a földrajzi nevekből illetékes szakmai szerv véleményét.

Az 1898. évi IV. tc. alapján felállított Országos Községi Törzskönyvbizottság 57 éven át kellő tudományos alapot biztosított a magyarországi hivatalos helységeknéadásnak. Újjáalakítására több javaslat is napvilágot látott már. Működésének megismeréséhez a jövőben megkerülhetetlen segítséget nyújt a KSH Levéltárának kiadványa a történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatairól. Talán remélhető, hogy ez csak az első lépés az Országos Községi Törzskönyvbizottság sokoldalú, multidiszciplináris tudományos tevékenységének – s egyben honunk – teljesebb, jobb megismeréséhez. Annál is inkább, mert a múlt ismerete a jövő építését is szolgálja.

Dr. Kápolnai Iván